

TURKISTONDAGI IJTIMOYIY-MADANIY HAYOTGA JADIDLARNING TA'SIRI

Saparov Eldor Niyatilla o'g'li

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Sharq sivilizatsiyasi va tarixi fakulteti

Tarixshunoslik, manbashunoslik va

tarixiy tadqiqot usullari mutaxassisligi

magistranti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Turkistondagi ijtimoiy-madaniy hayotga jadidlarning ta'siri, ularning yoshlar ta'limi uchun harakatlari, maktablari va asarlari haqida so'z boradi.*

Tayanch so'zlar: *O'zbek ma'rifatchiligi, Mahmudxo'ja Behbudiy, Ismoil Gaspirinskiy, «Tarjumon» gazetasi, F. Kerenskiy*

XIX asrning oxirlaridan boshlab Turkistonda jadidlar faoliyatining kengayishini ko'ramiz. O'zbek ma'rifatchiligining rivojida jadidlar alohida o'rin egallaydi. Ular o'lkada eski maktablarni isloh qilish, maishiy turmushni yaxshilash va boshqa muhim tashabbuslar bilan XIX asr oxirlaridayoq chiqa boshlaganlar. Bunday yangiliklar asosan o'qitish usuliga taalluqli bo'lsada, asil mohiyati bilan mahalliy aholini madaniyat turmush sohasidagi o'zgarishlarga muhtoj ekanini ifodalaydigan muhim tadbirlar edi. Turkistondagi jadidchilik oqimining ko'zga ko'ringan rahbarlaridan biri Mahmudxo'ja Behbudiy shunday degan edi: «Bizlar hozirgi madaniyat asosida maktablar, ustaxonalarni va boshqa eski turmush bilan bog'liq sohalarni isloh qilishimiz zarur».

Jadidlar yurt istiqlolini va taraqqiyotini zamonaviy bilimlar bilan qurollangan yetuk mutaxassisiz tasavvur eta olmaganlar. Shu munosabat bilan ular asosiy e'tiborni mahalliy xalq bolalaridan ilg'or fikrli, bilimli kadrlar tayyorlashga qaratganlar. Ular bu vazifalarni amalga oshirish uchun maktab-maorif ishlarini yaxshi yo'lga qo'yishni va yosh avlod ta'lim-tarbiyasini birinchi navbatdagi masala, deb bildilar. Shu maqsad yo'lida o'tgan asr oxirlarida jadidlar yangi usul maktablari ochish uchun harakat boshladilar.

Yangi usul maktablarining asoschisi Ismoil Gaspirinskiy (1851–1914-y.) bo'lib, birinchi marta 1884-yilda Bog'chasaroyda yangi usul maktabi tashkil etadi. 40 kun ichida maktabdagi 12 ta bolani savodini chiqaradi, yoki eski maktabda besh yilda oladigan tahsilni ikki yilda o'rgatishga muvaffaq bo'ladi. So'ng o'quvchilar uchun «Xo'ja-Sibyon» (bolalar muallimi) birinchi darsligini tuzadi. Darslik 4 qismdan iborat bo'lgan. Birinchi qismida «Alifbe» ga 27 dars ajratilgan; qolgan qismlarida turli xil foydali ma'lumotlar va hikoyalar berilgan. Ular orasida

«Ikki ulug' shoir» sarlavhasi ostida Navoiy va Pushkin haqida ma'lumotlar berilgan. Yangi usul maktablari o'z oldiga quyidagi vazifalarni qo'ygan.

1. Yosh avlodga hozirgi zamonda kerak bo'ladigan bilimlarni berish.
2. Eski usul ta'limiga yopishib olmasdan, zamonaviy ta'lim usullarini qo'llash.

Yangi usul maktabining boshqa maktablardan farqi va yutuqlari shundaki, bu maktablarda sinf dars tizimiga o'tildi. Darslarda ko'rgazmali materiallardan foydalanish yaxshi natijalar bera boshladi. Sinf xonalarining toza va yorug'ligi, partalarda o'tirib o'qitilishi dars tanaffuslari joriy etilishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Usuli savtiya maktablari eski usul maktablaridan ta'limning sifati bilan ham farq qilgan. Bu e'tiroflar o'sha davr matbuotida ham o'z aksini topgan. Masalan, Andijondagi Azim Qodirov maktabi 3 sinfli bo'lib, 1 chi sinfda bolalarga o'qish va yozish, 2 chi sinfda tajvid, hisob, 3 chi sinfda esa ibodati islomiya, sarfi turkiy o'rgatilgan. 1900- yil may oyida Otabek qozi ishtirokida ushbu maktab o'quvchilaridan imtihon olingan. O'quvchilar imtihonlarni muvaffaqiyatli topshirganlar. Imtihon ishtirokchilaridan Tojiddinbek Otabekovning yozganidek:

«...Eski zamon maktablari birlan usuli jadid maktabini farqi nihoyat darajada ma'lum va ravshan bo'ldi. Usuli jadid maktabi birlan eski zamon maktablarini bir joyga bormoq uchun otash aroba birlan piyoda odimga misol qilsak ham to'g'ridur...»³³

Jadid maktablarining soni ortib borgan sari, ulardagi ta'lim tizimi ham takomillashib borgan. Imtihonlar keng xalq ommasi ko'z o'ngida, qishloq yoki shaharlarning ilg'or ziyoli va ulamolari davrasida «Imtihon majlisi» nomi bilan o'tkazilgan. Bunday holatlarda yangi usul maktablari o'zining afzallik tomonlarini to'liq namoyish eta olgan. Aksariyat omma imtihondan mamnun bo'lgan holda tarqalganlar.

Ilg'or fikrli kishilarning sayi-harakatlari bilan ham ko'plab yangi maktablar ochilgan. Ba'zan muallimlik uchun chetdan kishilar taklif etilgan. Masalan, O'sh uyezdiga qarashli Qurshob qishlog'ida qishloq boshqaruvchisi Erali Mingboshi 1914-yil yanvar oyida yangi usul maktabi ochib, Toshkentdan G'ulom Zafariyni muallimlik uchun olib keladi.

Ayrim adabiyotlarda Turkistondagi dastlabki yangi usul maktabi sifatida Is'hoqxon Junaydulloxon Xo'ja o'g'li (Ibrat)ning maktabi eslatiladi. Is'hoqxon Ibrat (1862–1937) 1878–1886- yillari Qo'qonning Muhammad Siddiq Tunqator madrasasida ta'lim oladi. O'sha kezlari u Bog'chasaroyda nashr etiladigan

«Tarjumon» gazetasi sonlari bilan ham muntazam tanishib turgan. Ushbu nashr

³³ Қозоқов Т. Фарғонада жади́д мактаблари // Фан ва турмуш. -1998. -№5. – Б. 9.

orqali u yangi usul maktabining afzalliklari, ta'lim usullari, darsxonalarining tuzilishi va darsliklari haqida ma'lumotlar olib borgan. Madrasani tamomlagach, 1886- yil To'raqo'rg'onga qaytadi va tovush usuliga asoslangan yangi maktab ochadi. Lekin maktab tez orada yopib qo'yiladi. U 1907- yilga kelib, ikkinchi bor maktab ochadi. Uning maktabida yevropa tillaridan ham darslar o'tilgan³⁴.

Bundan tashqari, Munavvarqorining «Adibi avval», «Yer yuzi», Abdulla Avloniyning «Adabiyot va milliy she'rlar», «Birinchi muallim», «Maktab gulistoni», Fitratning «Muxtasar tarixi islom», Ashurali Zohiriyning «Imlo», Behbudiyning «Kitobi muntaxabi jug'rofiyai umumiy» kabi ko'plab nashr etilgan darsliklar mahalliy aholi yoshlarining siyosiy va ijtimoiy savodini chiqarishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi.³⁵

Yangi usul maktablariidagi o'qituvchilarning ko'pchiligi madrasalarda tahsil olgan bo'lib, ba'zilar esa xuddi shunday maktablarni tamomlagan kishilar edilar. Darslar o'quv jadvali asosida, senzura ko'rigidan o'tgan darsliklar bo'yicha olib borilgan. Maktablarda o'quvchilar soni 50 tadan 145 tagacha yetgan. Barcha maktablarda har oyiga o'qish uchun 50 tiyindan 1 so'm 50 tiyingacha haq olingan. Kambag'al oilalarning bolalari esa ba'zan to'lovdan ozod etilganlar.

O'quv inspeksiyasi tomonidan davlat tilini bu maktablarda o'qitish tavsiya etilgan. Yangi usul maktablariida tabiiy fanlarning o'qitilishi chor ma'murlarini g'oyat tashvishga solar edi. Yangi usul maktablari o'zining keng ko'lamliligi, o'qitish sifati bilan eski usul maktablariidan ustun bo'lib, mahalliy aholi ishonchini qozongan va hukumat rus-tuzem maktablariiga nisbatan yerli xalq hayotiga tezroq kira boshlagan edi.

Podsho ma'murlarining ta'qiblariga qaramay jadid maktablariining soni ortib boraverdi. Bu jarayonda tatar ma'rifatparvarlarining o'rniga xos bo'ldi. Ular Turkistonning turli viloyatlarida «yangi usul»dagi maktablarni ochishib, mahalliy aholi orasida ma'rifat tarqatish bilan shug'ullanganlar.

Turkiston general-gubernatorligi kanselyariyasining 1910-yil 28-maydagi 8829-sonli ko'rsatmasiga muvofiq, Farg'ona viloyati uyezdlaridagi yangi usul maktablariida tatar muallimlarining dars berishlari man etilganiga qaramasdan Namangan va Turkistonning ko'pgina hududlarida ham xalqning hohish istagiga ko'ra, mahalliy aholi bolalarini o'qitishda davom etganlar.

Namangan uyezdi madaniy hayotida ayniqsa tatar ma'rifatparvarlari

H. Z. Makayev va uning xotini F. Makayevalar muhim o'rin tutadilar. Asli

³⁴ Носиров О., Маъмуров М. Ўзбек адабиётининг муҳим саналари. – Наманган: Наманган Давлат Университети, 1993. – Б. 124.

³⁵ Баратов М. Ўзбекистонда маърифат учун кураш тарихидан. – Т.: ЎзССР ФА нашриёти, 1961. – Б. 95; Узоқов Х. Ашуралӣ Зоҳирӣ // Гулистон.-1968. -№10 (22). – Б. 28; Қосимов Б. Миллий уйғониш. – Т., 2002.– Б. 26 – 27.

Saratov guberniyasi, Xvalinsk uyezdi, Yangi Kulatka qishlog'idan bo'lgan H. Makayev 1904-yilda tatar mutassiblarining ta'qibi ostida o'z Vatanini tashlab chiqishga majbur bo'ladi. 1904–1906-yillarda Turkiston o'lkasi o'quv yurtlari bosh inspektori F. Kerenskiyning ruxsati bilan Yangi Marg'ilonda ochilgan maktabda mahalliy aholi bolalariga saboq beradi.

Xulosa qilib aytganda bu davrda Turkiston taraqqiyparvarlari maorif sohasida asosiy e'tiborni boshlang'ich ta'lim islohiga qaratdilar. Ularning ma'rifatparvarlik harakatlari zoe ketmadi. Jadidlar tomonidan tashkil etilgan yangi usul maktablarida ta'lim olgan o'quvchilardan keyinchalik ilm-fan, texnika, adabiyot va ijtimoiy hayotning turli jabhalarida nom taratgan arboblardan yetishib chiqdilar. Turkistonda tatar ziyolilari munosib hissalarini evaziga teatr san'ati yuzaga keldi. Bu esa keyingi jarayonda mahalliy aholi madaniy ongining rivojlanishida muhim omillardan biri bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Қозоқов Т. Фарғонада жадид мактаблари // Фан ва турмуш. -1998. -№5
2. Носиров О., Маъмуров М. Ўзбек адабиётининг муҳим саналари. – Наманган: Наманган Давлат Университети, 1993.
3. Баратов М. Ўзбекистонда маърифат учун кураш тарихидан. – Т.: ЎзССР ФА нашриёти, 1961